

ISSN 0235—6848

unap

4.90

ՄՐԱՑՑԱԼ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ (Լուս Անջելես)

Հ. Հ. Դաշնակցություն կուսակցության Հայ Դատի հանձնախմբի անդամ, Կալիֆորնիայի ՅՈՒՄԻԷՆ համալսարանի Նարեկացու անվան հայագիտական ամբիոնի պրոֆեսոր, բանասեր, ճարտարագետ: Հայրենիքում էր ապրելյան եղևոնի 75-րդ տարեկիցի օրերին:

Առաջին այցելությանն ժամանակ մխիթարական ոչինչ չգտա: Բոլոր տեսակ չափանիշներն աղավաղված էին: Ամեն բան, ամեն երևույթ և պատմությունը բացատրում էին իրենց կամեցածով: Մարդարապատի հերոսամարտը, Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը, իրականությունը և անիրականը ներկայացնում էին հակառակ ծայրից, կատարյալ աննիշա: Բնավ կարևոր էր մեր հայ լինելը. պատեցնում էին նախանշված երթուղիներով. Դառնի, Գեղարդ, Չվարթնոց և այլն: Մեզ դիմավորեցին որևէ օտարի ընդունելու պես ու նույն կերպ էլ ճանապարհեցին: Ես հայրենիքը միայն ֆիզիկապես զգացի: Հոգին չտեսա:

Երկրորդ այցելությունն անցած հոկտեմբերին էր:

Այժմ եկել եմ Հայոց Յեղասպանության միջազգային գիտաժողովին մասնակցելու: Եկել եմ Լուս Անջելեսից, ուր ապրում եմ ընտանիքիս հետ արդեն 11 տարի: Մնվել և ուսանել եմ Պարսկաստանում: Մասնագիտացել եմ ճարտարագիտության մեջ և այդ մարզում աշխատել մինչև 1979 թիվը: Միաժամանակ ունեցել եմ մշակութային, հասարակական, կուսակցական գործունեություն: Նույն 1979-ին տեղափոխվել եմ Ամերիկա: Մասնավորապես հայ գրականության հանդեպ մեծ սեր եմ տածել՝ շարունակաբար կարդալով ու խորացնելով գիտելիքներս: 1982-ին ստացել եմ մագիստրոսի աստիճան: 85-ին՝ դոկտորի քննաձևի աստիճան: 89-ի հունիսին պաշտպանել եմ դոկտորականի ավարտանաոս՝ «Հայոց գրական ազդումները ադեռին» ի համեմատություն հրեական փորձառության հետ»: Խորհրդատուներս էին պրոֆեսորներ Ավետիս Սաննյանը, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, Արևոլդ Բանդը: Վերջինս հրեական Ողջակիզումի գրականության մասնագետ է: Լուս Անջելեսում Հայ Դատի հանձնախմբի գծով վարում եմ հասարակական և ֆաղափական գործունեություն: Անդամ եմ զանազան գիտական և հասարակական կազմակերպությունների: Հրատարակում եմ շատ հոդվածներ և դասախոսություններ կարդում ֆաղափական, այ-

սինե՛մ՝ Հայ Դատի պաշտպանության ու եղեռնի գրական նյութերի վերաբեր-
յալ: Մասնակցում եմ գիտաժողովների՝ նյութ ունենալով հայոց գրականու-
թյան տարբեր կողմերը:

Երևանի ներկա գիտաժողովին մասնակցում եմ «Յեղասպանությունը որ-
պես դասանյութ ամերիկյան դպրոցների մեջ» զեկուցումով: Սեսիլիա նաև այն
բոլոր աշխատանքների մասին է, որ տարվել և ապավին տարվում են հայ
ու ամերիկացի անհատների, կազմակերպությունների կողմից՝ Հայոց Յեղա-
սպանությունն իբրև դասանյութ ներառնելու ամերիկյան դպրոցների ծրագրե-
րում:

Հայաստանի ԳԱ-ի կազմակերպած այս գիտաժողովը ողջունելի մի երե-
վույթ է: Վերջապես 75 տարի անց՝ հայրենի՛ն էլ առիթ, հնարավորություն.
արտոնություն ունեցով առելու իր խոսքը, պաշտոնական և գիտական իր կար-
ծիքը Յեղասպանության մասին: Նրկար տարիների ստիպողական լուծությունից
հետո այսօր մեր հայրենիք տեր է կանգնել Ազգային Դատին, փորձում է օգ-
տակար աշխատանք տանել այդ ուղղությամբ: Եվ սփյուռքի մեջ տարված աշ-
խատանքներ՝ թե անհատների, թե կազմակերպությունների կողմից, այժմ
անպայման պիտի համադրել: Պիտի փաշալերել օտար մասնագետներին: Ամեն
ջանները միացնել. և՛ սփյուռքի և՛ հայրենիքի պայման այլևս միասնակցուն
թող դառնա, փանգի Յեղասպանության հարցերը միայն մի նրբսն են կազմում
Հայ Դատի: Ես հավատում եմ, թե վերջին հաշվով փաղափական նշանակու-
թյուն ունեն այս ամենը և այդ փաղափական նշանակությունը կարևոր է ի խըն-
դիր հետագա՝ Հայոց Յեղասպանության հանաշմանն հաջորդող հարցերի:

Գիտաժողովը ի՞նչ նպատակ է հետապնդում, — հարց, որ ինձ եմ ուղղում
հիմա. — Եթե 75-րդ տարելիցի հիշատակումն է, ապա ներքին իմաստով որո-
շակի հաշտված է գործը. իսկ արտաքին իմաստով՝ չեմ կարծում, փանի որ չեմ
հավատում, թե աշխարհի որևէ լրատվական հաստատություն առել ու ամեն
կողմ է ցրել գիտաժողովի լուրը: Եթե նպատակը 60—70 հայ և օտար գիտնա-
կաններին ի մի բերելն էր և նրանց իրար ծանոթացնելը՝ մոփեր, կարծիքներ,
վեհեր փոխանակելով, դա էլ կարելի է համարել հաջողություն, չնայած նյու-
թերի սահմանափակ լինելը առիթ չի տվել ուղահովելու բոլորի մասնակցու-
թյունը: Օրինակ. սփյուռքի մեջ Հայոց Յեղասպանության գրականությունը
ուսումնասիրող գրականագետները ներկա չէին: Ներկա չէին նաև Յեղասպա-
նության նաևաշման համար փաղափական աշխատանքներ տահող կազմակեր-
պությունների պատվիրակները՝ իրենց փորձառությունները, դժվարություննե-
րը և հաջողությունները հայրենի մասնագետների հետ կիսելու: Եթե գիտա-
ժողովը հրավիրված է նոր ուղիներ փնտրելու, նորովի ուսումնասիրելու, նոր
լույս, համափա, փաստաթղթեր, մոտեցումներ ներկայացնելու, ապա՝ հազիվ
թե: Նորությունը շատ փչ էր: Երևի արժեք, որ թեմաները առավել նեղ կենտ-
րոնացում ունենային՝ համադրված զանազան նիստերի շրջանակով, և նա-
խագահությունն էլ բավարար իշխող դեր ունենալ՝ ներկայացվող վարկածները
սովորական, եզրակացությունների հանգելու, ուղղությունը նշգրտելու առու-
մով: Խոսելով նախագահության աշխատանքի մասին, պիտի ավելացնեմ, որ
կտրուկ զգալի էր սփյուռքահայ կամ օտար նախագահի և տեղի գիտնական
նախագահների տարբերությունը. առաջինները խստորեն գործադրում էին
սահմանված օրենքը՝ ամեն մեկ զեկուցողին հատկացված ժամը հարգել, իսկ
երկրորդները չէին միջամտում և 15—20 րոպե խոսելու փոխարեն զեկու-
ցողը երբեմն խոսում էր 40—45 րոպե, այդպիսով էլ ուրիշների ժամը խլե-

լով, առանց դրա էլ ծահր ծրագիրը ավելի ծանրաբեռնելով: Հյուրընկալության օրենքը գիտաժողովի աշխատանքներին չպիտի խանգարի:

Հատկանշական էր գերմանացի գիտնականների մասնակցությունը գիտաժողովին և նրանց անող հետաfrհրությունը դեպի Հայոց Յեղասպանությունը: Նրանցից շատերի իսկ խոստովանությամբ խղին խայթի կամ հանցակից լինելու սուր զգացումից բխող դրսևորում է այդ: Հատկանշական է նաև շոշափվող խնդիրն այժմեականացնելու փորձը՝ որոշ շափով նյութերի բնառությամբ, բայց մեծ մասամբ գիտնականների յուրահատուկ մոտեցման շնորհիվ: Հայոց Յեղասպանությունը, բնդհանրապես, ներկայացվեց ոչ թե իբրև մի հնացած պատմություն, այլ այժմեականություն ունեցող մի հարց, որ ազդել և ազդում է. ա) վերապրողների երկրորդ և երրորդ սերունդների հոգեբանության վրա. բ) հայ և ազերի հարաբերությունների վրա: Եվ վերջապես այժմեական է մանավանդ քյուրֆական նոր յուրացումների ընթացքին հետևելիս:

Հետաfrհիր էր նաև փորձը, երբ համեմատական եզրեր էին որոնվում Հայոց Յեղասպանության և հրեական Ողջակիզումի միջև, հանգամանք, որ նորություն չէ Սփյուռփի համար: Այս մոտեցումը նոր է մուտք գործում Հայրենիք և պիտի խորացվի, ընդարձակվի. Հայոց Յեղասպանությունն իր ամեն կողմով՝ ընկերային, հոգեբանական, քաղաքական, գրական, պետք է դրվի աշխարհի մյուս ցեղասպանությունների ուսումնասիրության գուգահեռի վրա:

Ամեն պարագայում, իբրև առաջին քայլ գիտաժողովը գնահատության արժանի է: Հաջորդները վստահաբար կլինեն ստավել համադրված և առավել հստակ կազմակերպված: Սփյուռփ-Հայրենիք գիտական մերձեցումների ծիրում նման գիտաժողովները կարող են, և, անշուշտ, մեծ դեր կունենան: Ես հույս ունեմ, որ մեր առաջիկա գիտաժողովների շարքը՝ հունիսին սկսվող, մեզ մի քայլով ևս կմոտեցնի իրար:

Գրառեց՝ ՎԱՀԱՆ ԹԱՄԱՐՅԱՆԸ

ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆԸ մեր խմբագրությանը սխեով տրամադրեց իր այս նոդվածը:

ԱՂԷՏԸ ԴԵՌ ՀԱՐՈՒՆԵԿՈՒՄ Է ԱՐՉԱԳԱՆԴԵԼ ՍՓԻՒՌ-ՔԱՀԱՅ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1915ի Մեծ եղեռնք մի աննախընթաց աղէտ էր հայ ժողովրդի աղէտներով, ցաւով ու արիւնով լի պատմութեան մէջ, որ պատճառած ահաւոր մարդկային կորստից բացի, իր անդառնալի անդրադարձը ունեցաւ վերապրող հայ մարդու քաղաքական, բնկերային և տնտեսական կեանքում: Առաջին համաշխարհային պատերազմից յետոյ վերածնւած անկախ Հայաստանը չապրեց որպէսզի կարողանար ի մի հաւաքել եղեռնից ճողպարած, գաղթական ընկած մնացորդացին, լինել այն ինչ որ եղաւ Իսրայէլը՝ երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմից յետոյ Ողջակիզումը վերապրող հրեաների համար:

Սեփական հողից զրկւած, հայրենիքից դուրս շարուած հայր օտար երկրները ընկաւ ու փորձեց գտնել ինքն իրեն՝ ըմբռնել կատարածը, ճանաչել իր դէմ գործւած չարիքը իր ամբողջ տարողութեամբ, հաշտութեան եզր գտնել անցեալի հետ, կամ աւելի ձիշտ՝ դիրքորոշել անցեալի հանդէպ, որպէսզի կա-

ընդհանրապես վերագտնել իր ամբողջությունը, արժանապատուությունը, իբրեւ մարդ ապրելու կարելիությունը: Օտար երկրներում իր ցաւը շալկած, փորձեց հաշտուել նաեւ իր ներկայի հետ, բացատրել իր հոգին կրծող կարօտը, երազների աշխարհի մէջ ապաստանելու, իրականութիւնից փախչելու ճնշող բաղձանքը. փորձեց նոյնանալ շրջապատի հետ: Անգէն ու անպաշտպան դէմ հանդիման եկաւ նոր մշակոյթի, նոր կեանքի, նոր սէրերի զգլխիչ գրաւութեան հետ. կամ կու գնաց զրանց, կամ պայքարեց, տեղի չտւեց, կառչած մնաց իր հինին:

Արեւստը եւ մանաւանդ գրականութիւնը, իբրեւ արտացոլը մարդու մտային հորիզոնի, երեւակայութեան ու հոգեվիճակի, թարգմանը դարձաւ յետ-եղեռնեան Սփիւռքի քառասուն իրավիճակի: Ոճաւորուեց մի նոր գրականութիւն, ցեղասպանութեան գրականութիւն, որի մէջ գեղարուեստական ձեւաւորում գտաւ հեղինակի եւ, նրա գործի ընդմիջից, զոհի հակադարձը՝ դիմագրաւել փորձած ահաւոր Աղէտին:

Հայոց ցեղասպանութեան գրականութիւնը իր սկզբնաւորման շրջանում, այսինքն 1915ին յաջորդող առաջին տասամեակի ընթացքում, ընդհանրապէս պատմում էր Աղէտը: Սյուպիսի գրական գործերի ոճը մեծ մասամբ զգացական էր, անհուն թախիծով եւ սուգի ու տառապանքի անզօր հառաչանքներով զեղուն: Պարզ ու անպաճռոյճ վկայութիւններ էին դրանք, երբեմն զուրկ գեղարուեստական գունաւորումից, բայց միշտ անկեղծ, խորը ցաւի ու մտային անբացատրելի շփոթի արգասիք: Հեղինակը իր ականատեսի ցաւագին յուշերի ճնշման տակ կքած, կամ մի ուրիշ վերապրողի նկարագրած սարսափելի տեսարանների ծանր ազդեցութեան տակ, փորձում էր պարզապէս գրել, արձանագրել ու այդ միջոցով յափտենականութեան յանձնել, աշխարհի սեփականութիւնը դարձնել Հայոց Օղեռնը:

Սրանց կողքին, աւելի փոքրաթիւ, բայց աւելի ցայտուն են, եւ յաւիտեան պիտի ապրեն հայոց գրականութեան անդաստանում, Աղէտի գեղարուեստական այն դրսեւորումները ուր բացակայում է անտեղի յուզականութիւնը եւ ուր հեղինակը Աղէտը վկայագրելուց բացի փորձում է նաեւ մեկնաբանել այն, իմաստաւորել մարդու երեւակայութեան սահմաններից դուրս՝ իր զարհուրելի փորձառութիւնը: Այս գեղարուեստական գործերի մէջ Աղէտը բացի թէ՛մա լինելուց մեկնաբանած կամ դիտարկած է իբրեւ մի վերջաւորութիւն—վախճանը հաւաքական մի կեանքի, մի դարաշրջանի—որ ստիպում է կանգ առնել, բացատրել եւ արժեւորել այն, որպէսզի կեանքը շարունակւի, նոր սկիզբը հնարաւոր դառնալ:

Սուրէն Պարթեւեանի «Արիւնի մատեանը» (1915, Գահիրէ), նախաեղեռնեան կոտորածների պատկերները ներկայացնող, բայց եւ եղեռնի սարսափների տպաւորութիւններով միախառնած, ապա նոյն հեղինակի «Անմահ բոցը» եւ «Զանգը հնչեց» վիպակները (1917, Աղեքսանդրիա), 1915ի Նդեռնից ներշնչած, մարմնաւորում են հեղինակի փառաբանումը զինեալ պայքարի՝ ողորմութիւնը չպալատել թուրքից, ինքնապաշտպանութեան դիմել ու կռւել: Պարթեւեանը քննադատում է բոլոր նրանց, որոնք հաւատացին Սրի տասարդ թուրքերի բարի կամեցողութեան ու հայ եւ թուրք ժողովուրդների խաղաղ համակեցութեան, «Իթթիհատը, Համիտէն հազար անգամ աւելի հայակեր, մեր ամբողջական բնաշնչումը վճռած է... Անիկա չի՝ պիտի փախցնէ մեզ ազգովին ոչնչացնելու այս երազուած ու ցարդ չի գտնուած առիթը... Եւ մենք դեռ գիտութիւն, պաշտպանութիւն պիտի ակնկալէինք անոր սինլքոր կամակատարներէն...»: Պէտք էր կազմակերպւել ազգովին, ինքնապաշտպանութեան դիմել: Միակ ելքը ըստ Պարթեւեանի՝ «Ըմբոստացումը, ապստամբութիւնը, դէպի լեռ ինքնապաշտպան խոչանքը, կամ յուսահատ դիմադրութիւնը, քաղաքին մէջ... Վրէժխնդիր կատաղի ահաբեկչութիւնը... Աչքի՛ տեղ աչք, ակոյսի տեղ ակոյս... Պատուաւոր դիմագրաւումը մահուան... Ահա՛...»: Յակոբ Օշականը Նդեռնի պատումին ներած բայց անաւարտ թողած իր «Մնացորդաց» վէպի մէջ (Գահիրէ, 1933) փորձում է արժանաւոր պատկերը տալ հայ յեղափոխական շարժումի ու դրա առաջադրած զինեալ պայքարի: Հեզնում է նրանց, որոնք հաւատացած են թէ «Զիք փրկութիւն հայոց արտաքոյ թուրքիոյ»:

Յեղասպանութիւնը պատմող հեղինակներ, Աղէտը իմաստաւորելու իրենց ճիգի մէջ, փորձեցին փնտռել հայու սխալը. ինքնաքննադատութեան գնացին. աններող իրապաշտութեամբ բացայայտեցին կառաւարդականներու մահաւան դէմ կռող հայ մարդու ներաշխարհի ամենազաղրելի երեսակները՝ մարդկային զսպած բնազդներ, որոնք շղթայադրծում են երբ մարդ էակը անսահմանօրէն զարհուրելի մի փորձութեան է ենթարկւում: Քննադատեցին, պախարակեցին նրան, որ չի տոկացել, չի կառչել իր մարդկային արժանիքներին: Արամ Անտոնեանի «Այն սեւ օրերուն» իրապաշտ պատկերների մէջ, տեղահանւած հայ գաղթական խլիակաները, Եփրատի գետահովտում, Մեսքենէյի ժամանակաւոր կայանում, նկարագրւած են իրենց ամենաստորին բնազդներին անձնատուր, ուրիշների դժբախտութեան մէջ իրենց շահը փնտռելու անընդունելի արարքների մէջ: Անտոնեանը մեկնաբանում է երեւոյթը՝ «Համատարած թշուառութիւնը, ցաւին ընդհանրականութիւնը, մահերու յաճախողութիւնը, վերջապէս այդ անիծած կեանքին բոլոր տուայտանքն ու շարշարանքները մարդիկը տարապաշտան կերպով հսապաշտ դարձուցած էին»: Եւ այդ հսապաշտութիւնը մէկ մէկ դահիճներ էր դարձրել հէնց զոհերին: «Առաջին մէկ քանի ամիսներէն հոք ամենքն ալ [ժանդարմները—Ռ. Փ.] համոզուէին թէ Հայուն գէշութիւն ընելու համար դարձեալ Հայն է լաւագոյն միջոցը... [մեծատառերի գործածութիւնը Անտոնեանինն է— Ռ. Փ.]»:

Յակոբ Օշականը «Մնացորդաց» ի մէջ անխնայ քննադատութեան տարափ է տեղում հայ ժողովրդի անցեալի ու ներկայի մտայնութեան, ղեկավարութեան վարած քաղաքականութեան եւ հոգեւորականութեան պարտադրած աշխարհայացքի դէմ: Ինքնաքննադատութեան նոյն այս ծիրում, դարձեալ «Մնացորդաց» ի մէջ, Օշականը Աղէտը մեկնաբանում է իբրեւ հայի բերած չարիքը հային: «... Լրտեսութեան համատարած ցանցը, հարստանալու, սողալու, իր գոհակը ջուրէն շոր հանելու տաղանդը իրար լրացուցին... 915ը կարելի չէր (ընդգծումը Օշականին է) էթէ մեր բարեկամները (նպատակը հայ դաւաճաններն են— Ռ. Փ.) քիչ ըլլային քիչ մը: Որքան շատ է մեր լսելիքը ոչ թե թուրքի, այլ մեզի մանաւանդ»: Նոյն ինքնաքննադատական մտայնութեամբ վահան թէքէանը «Պտուկը» (1928) բանաստեղծութեան մէջ Աղէտը ազգային դրամա է ներկայացնում ու ներհայեաց դատումներ կատարում,

Մենք էր — երբեմն հարուստ
Եիմք մեզմով, քայց ալ չենք,
Մեզ մատենցիմք ի կորուստ.
Ո՛վ սոսկում, մեզ կերակւմ մենք...

Բայց այս սուր ինքնաքննադատումին առնթեր, կարծես չբաւարարւած հայու թերութիւններով շափելու Յեղասպանութեան ահագնութիւնը, հեղինակը աչքերը վեր է բարձրացնում ու փորձում դահիճին տեսնել: Ի՞նչը թուրքին դրդեց գործելու այդ անմարդկային ոճիրը: Ինչպէ՞ս կարողացաւ: Պարթեւեանը «Անմահ բոցը» ի մէջ ներկայացնում է լիարին տիպարը թուրքի, նկարագրում է նրա բնաւորութեան գծերը, զգացումները՝ նախանձ, կիրք, ընչաքաղցութիւն: Նրա գործած ոճիրի ետեւ բացայայտւած են նրա թաքուն դրդապատճառները՝ ոճիրը մեկնաբանւած է: Ոճիրի իրական հեղինակը ներկայացւած:

Յակոբ Օշականի «Վայսերական յաղթերգութիւն» հաւաքածոյի մէջ (գրւած 1920ին, Պոլսում) տեղ դրած «Վրդովուած խղճմտանքը» եւ «Վրէժը» պատկերներում հայոց Նդեռնը դիտւում է այն գործադրողների ու նրան մասնակցող թուրք ամբոխի տեսանկիւնից: Օշականը փորձում է հայկալի ջարդը ներկայացնել իբրեւ թուրքի հասկացած մահմեդականութեան մի խորհրդաւոր ու սրբազան ծէս, որ արդարացնում ու սրբագործում է արարողութիւնը՝ անհաւատի արիւնը իբրեւ երկիւղած մի զոհագործութիւն Աստուծո հոգեւորին թափելը:

Թուրքի էութեան, հոգեբանութեան ու բնազդային մղումների պեղումի մէջ աւելի ու աւելի է խորանում Օշականը «Ծակ պտուկը», «Հաճի Ապտուլահ», «Հարիւր մէկ տարուան» եւ «Մնացորդաց» վէպերի մէջ: Նա փորձում է, ամենայն սառնասրտութեամբ, տալ պատկերը թուրքի, բացել նրա հոգու ամենա-

մութ ծալքերը, տարրալուծել դարերից եկած, կրօնի ու մշակույթի հնոցում թրծած, ազգային բնաւորութիւն դարձած, նրա հոգեբանական մղումներն ու թարուն իղձերը: Փորձում է գտնել պատասխանը այդ մեծ ինչո՞ւ-ի: Բացատրել թէ ինչո՞ւ «... թուրքերը, եպարքոսէն մինչեւ գեղջուկ հովիւր, խորագոյն հանդարտութեամբ ընդունեցին բնաջնջման պատգամը: Ատիկա հին դարերու բնազդներու հրաւեր մըն էր, իրենց համար շատ հաճելի»: Ու իր գծած գեղարւեստական պատկերներէ եզրակացութեամբ՝ շարունակում է, «Ո՛չ միայն ոճրագործ մարդեր ունին գոյութիւն: Ունին գոյութիւն ոճրագործ ցեղեր: Ու թուրքերը չեն մերժեր այդ պատիւը»:

Յեղասպանութիւնը պատմող գրական երկը սկզբնաւորեց յետ-եղեռնեան Սփիւքի գրականութիւնը. դարձաւ հիմքը հասկանալու, մեկնաբանելու համար յետագայ սերունդների ստեղծագործած գրականութիւնը, որի մէջ Աղէտը չի պատմում, այլ արձագանգում է իբրեւ անբացատրելի մի ցաւ, չբուժւած մի վէրք:

Վազգէն Շուշանեանը, եղեռնին որբացած «Սալայատակներու տիղմի ու սանձարձակ պատանութեան վտանգը» ճանչցած, որբանոցներում մեծցած եւ վերջապէս Փարիզ ընկած գզայուն երիտասարդը, անցեալի յիշատակների մէջ փորձեց վերագտնել իր մանկական հոգու մաքրութիւնն ու անկեղծութիւնը: Եւ ներկայի տխուր իրավիճակից եւ ապագայի անստուգութիւնից խոյս տալու համար մխրձեց երազների մէջ, ապրեց մանկութեան քաղցր յուշերով: «Արդարեւ, կանուխէն հոգիս ճանչցած է երկու հրճանք ու մարմինս երկու սնունդ, երկու մանանայ— յիշատակն ու երազը»: Շուշանեանի ամբողջ գրական ծառանգութեան վրայ առանցքային ազդեցութիւն են թողել անցեալի յիշատակները. «Երկիր յիշատակաց»ը ամենացայտուն դրսեւորումն է այդ թէմայի: Ըս ինքն է խոստովանում թէ «Փոքրիկ բաներ են այս բոլորը, անշունչ յիշատակներ, որ հունը գտած ու երջանիկ մարդ մը պէտք է վաղուց մոռցած ըլլայ, մինչդեռ ամեն օր, այս փոքրիկ բաները մտքիս հորիզոնի վրայ կը կուտակուին անընդհատ, կարգով ու շտապով կը վերադառնան ինծի եւ ես կը վերադառնամ հայրենակէտ մեր խաղաւէտ տան...»:

Օտարութեան մէջ ամէն օրեայ անագորոյն գոյապայքարի մէջ թակարդւած յետ-եղեռնեան առաջին սերնդի համար ներկան տխուր է, ոչինչ չունի սփոփիչ, ապագան ահաւոր կերպով անորոշ. իսկ անցեալի քաղցր յուշերը այնքան ժլատ են, միախառնւած սարսափի ու զրկանքի, անթիւ մեռելների ծանր յիշատակների հետ: Շուշանեանի պէս որբացած սերունդը, Անապատի սերունդը, Շուշանեանի հետ միասին «... իրենց նորակազմ, բայց ամուր ու բարի ուսերուն վրայ իրենց ազնիւ մեռելները պէտք է կրեն...»: Լեւոն Զուբեմ Սիւրմէլեանը, ինքն էլ որբացած, գիտակցում էր այդ եւ իր մտքի ու հրեակայութեան արգասիքն էր բերում ն: իրելու այդ մեռելներին: Արդարեւ, «Լոյս Զուարթ» բանաստեղծութիւնների ժողովածոյի մէջ (Փարիզ, 1924) «Ասացուածք ծառ տրնկելու առթիւ» բանաստեղծութիւնը նա վերջացնում է «Մեռելներու իբրեւ խաչ՝ ես այս ծառը տնկեցի» խորհրդալից տողով: «Լոյս Զուարթ»ի մէջ կորցրած հայրենիքի, եղեռնին դո՛ւ ցնացած ծնողների, մանկութեան յիշատակների ծանր ապրումներով բեռնաւոր, երիտասարդ բանաստեղծի սիրտն է տրոփում: Այնտեղ Աղէտը թէմա չէ, այլ մի խորհրդաւոր վախճան, որ բաժանում է հեղինակին իր մանկութիւնից, իր մեռած հօրից ու մօրից: «Տունիս յիշատակը» բանաստեղծութեան մէջ հին պատկերներն են վերակենդանանում՝

Կը փնտռեմ երգելով իմ տունս՝ ալ յիշատակ,
Միեւ կ'աղօտի օրէօր իր պատկերը մ'աւերիմ.

Կը իշեմ ֆօրս պատկերն՝ ինչպէս գլուխն Յիսուսին,
Մայրս՝ արտում ու բարի, դեռ աղջիկ մ'էր հազելի.

«Ասացուածք լոռութեան» բանաստեղծութեան մէջ դարձեալ մեռած մօր պատկերն է՝

Պզտիկ ագին իմ պզտիկ մօր,
Պատկերս որուն ներմակ հարսի

Քաշկիճակով մը սեւածիր
ես ծածկեցի:

Յ, Լուս ւն,

Իջի՛ր իջի՛ր,
Ու ծածկէ գիս
Հոգիին պէս իմ մայրիկիս,
Աղուոր, քնքով իմ մայրիկիս:

Ուրեմն, փախչել իրականութիւնից, ապաւինել երազին, ապրել անցեալի յիշատակներով, որովհետեւ ներկան ոչինչ չունի գրաւիչ, իսկ ապագան մութ է ու անյոյս:

Անդրանիկ Ծառուկեանը, եղեռնից ազատած, ինքն էլ իր սերնդակիցներին պէս որբանոցի մէջ մեծացած եւ հեղինակը՝ այնքան խորը յուզականութեամբ ստեղծագործած «Մանկութիւն չունեցող մարդիկ» վէպ-ինքնակենսագրութեան, «Հող եւ արիւն» բանաստեղծութեան մէջ, Եղեռնին զոհ դարձած հայերի բախտին է երանի տալիս՝

Ճակատագիրը դաժան ու նաեւ բախտը ձեր սեւ,
Ձեզմէ յետոյ ու ձեզմով եղաւ մերինը նաեւ...

Յյլ բիւ՝ անգամ մենք դժբախտ եղանք ձեզմէ եւ անախճ,
Երեւի, Երեւի արդ կու տանք ձեր սեւ օրին, հէ՛ջ հայեր...

Ծառուկեանի համար էլ ներկան սեւ է ու տխուր, ու միակ ապաւէնը՝ յիշատակները անցեալի. 1939ին Հալէպի մէջ լոյս տեսած «Առագաստներ» ժողովածոյի քերթածներէից մէկի մէջ գրում է՝

Հոգիս՝ լիւած բոլորէն ու մեծուած ու վտար՝
Հուսկ ապաւէնն իր փնտռել կ'երթայ խաբեհ անցեալին...

Յոռետեսութիւն դէպի ներկան ու ապագան: Խորտակւել են դարաւոր կուսնները. անիմաստ են դարձել հին օրէնքները. իսկ նորերը դեռ չեն ստեղծւած: Ու հայը նահանջում է յուսահատ: Շահան Շահնուրը, պատերազմից յետոյ Փարիզ ապաստանած, յուսահատ վկան է այդ նահանջի: «Նահանջը, նահանջը հայերուն: Կոիւր սրբազան բան է, ճակատամարտը երբեմը նոյնիսկ օգտակար, անոնցմէ ազգ մը դուրս կուգայ՝ պարտուած կամ յաղթական. սակայն երկու պարագային ալ դուրս կուգայ: Բայց նահանջը հոգիներու գլխի պտոյտ տուող սա զառիթափին վրայ սա նահանջը կը ջնջէ, կը ձուլէ, կ'անհետացնէ ամեն բան»:

Շահան Շահնուրի «Նահանջը առանց երգի»-ն (Փարիզ, 1929) վէպն է Սփիւռքի, որի մութ հորիզոններում տւայտում է մի ամբողջ սերունդ, պայքարում է համակերպելու միջավայրին, փորձում է իր ինքնութեան երկուութեան թնշուկը լուծել: Այդ պայքարի մէջ կամ տանուլ է տալիս՝ հոգեպէս ջախջախում, ու այլեւս անընդունակ ապրելու, մի յուսահատ նոպայի մէջ վերջ է տալիս ինքն իր կեանքին. իսկ աւելի յաճախ հեռանում է, օտարանում: Այս պարագային էլ նա այլեւս մեռած է հայութեան համար: Կամ շարունակում է անյոյս կոիւր եւ յուսահատ պայքարի մէջ փորձում է գտնել սկզբնաղբիւրը իր տառապանքի՝ հասկանալ Աղէտը: Ու դարձեալ ներ-հայեաց վերլուծում իրավիճակի, ինքնաքննադատութիւն: Ո՞վ է յանցաւորը: Հէնց ինքը հայը, որովհետեւ «Հայը ամուլ է, անծին, անպտուղ: Հայը դատարկ է, փուռ, ունայն, անտոյ: Ապրելու իրաւունք չունի ան, քանի որ չէ ծնած: Ներքինիներ են մեր բոլոր պապերը, որքան որ մտածումս ետեւ տանիմ հայերը կը տեսնեմ միշտ այնպէս, ինչպէս այսօր, պզտիկ, գաջաջ, տխրող»: Ընդվզում ընդդէմ աւանդական բոլոր արժէքների բոլոր մեծութիւնների հէնց իր անմիջական նա-

խորդներին, քանի որ դրանք չեն կարողացել իրեն փոխանցել միջոցը, գէնքը տոկալու, Աղէտը վերապրելու: Այս նոյն ընդվզումի հետեւանքն է «Մենք» խմբակցութեան իրողութիւնը իր հավատոյ հանգանակով, իր նպատակներով: Նոյն խմբակցութեան անգամ՝ նարդունիի խօսքերով՝ երիտասարդ ըմբոստների այս խումբը ասպարէզ է իջել փնտռելու «Երիտասարդը, որ թօթափած է հին աւանդութեանց փոշին: Մենք երիտասարդներ կը փնտռենք նոր հոգիով. պատերազմէն քանդուած եւ զինադադարէն յետոյ վերաշինուած քաղաքներու պէս նոր եւ արդիական... Մենք դարձեալ ասպարէզ պիտի գանք ցուցադրելու սնանկութիւնը այն գրագէտներուն, որոնք Եւրոպա եկան եւ արեւմտեան կեղծ ապրանքներ ծախեցին մեզի: Մեր քաղաքական սխալը արդիւնքն է գրական սխալ orientationի մը: Մեր հին գրականութիւնն էր, այն էր որ Եւրոպայէն եկաւ, որ քանդեց մեր տունը...»:

Սփիւռքեան մղձաւանջը արտացոլող Շահնուրի նկարագրած մութ պատկերները ու այդ միջավայրում գոյապայքարի մէջ մտած հայ երիտասարդի կամքը, ընկրկումներն ու վախը դրսեւորող թէմաները կրկնում են նրա սերնդակից միւս արձակագիրներին մօտ եւս Զարեհ Որբունիի («Փորձ»ը, 1929, ապա քառորդ դար յետոյ, «Եւ եղև մարդ», եւ «Մովսրական օր մը»), Հրաչ Զարդարեանի («Մեր կեանքը», 1934) եւ այլն:

Այս սերունդի սերնդի ստեղծած գրականութիւն եւ որդեգրած ընթացքը հէնց ամենախօսուն պատկերն է Սփիւռքի՝ յեւ-եղեոնեան քառասույին իրավիճակով: 3. Օշականի մեկնաբանութեամբ «Սփիւրը Աղէտն է անշուշտ երկարած դաժ բայց անկէ տարբեր. աւելի է բանով մը որ դիւրաւ չի բացատրուիր: 1920ին մեր երիտասարդութիւնը, գրական ճակատի մէջ միութիւն մըն էր Պոլիս: 1930ին, այսինքն Սփիւրի սկզբնաւորութեան (ընգծումը հեղինակինն է, — Կ. Փ), այդ ճակատը ոչ միայն քայքայւած է, այլ այդ երիտասարդութիւնը պատնէշներու ետեւէն կը յարուածէ աջ ու ձախ, իր երէկուան պայքարի ընկերը, իր տասը տարի առաջուան ուսուցիչները, իր մանկութեան ժամանակ իր ժողովրդին գրական սպասն անող գրագէտները»:

Սփիւռքը Աղէտն է երկարած դաժ:

Վէրքերը դեռ չեն սպիացած: Աքսորի ճամբաներից, անցած ու եղեռնի սարսափների կործանիչ սուտերից երբէք չձերբազատւած որբուկները նոր աշխարհներում ընտանիք են կազմում սերունդներ տալիս. ու մօր կաթի հետ, հօր հիւանդագին հոգածութեան, մեծ մօր ու մեծ հօր անխիղճ դուրգուրանքի հետ մի տխուր, մի անհասկանալի ալիք է անցնում նոր սերնդի հոգու մէջ. եւ ժամանակ առ ժամանակ յորդում է, վեր բարձրանում ու հօգին ալեկոծում. կարծես հողն է կանչում: Հեռու Քանդաս Սիթիում հայրենիքի «հողի տնքոցն է լսում», Սփիւռքում հասակ նետած, հայրենի հողը շտեսած Յակոբ Կարապենցը իր դալուկ աչքերի մէջ «կրում է իր տարագիր ժողովրդի ցաւը, կարօտը»: Ժերալդ Շալեանդը Փարիզում իր պատմագիտական ուսումնասիրութիւնների մէջ անգամ իր «յիշատակների յիշատակից» հալածւած «մանկութեան սեւա-դդեստ պառաւի յուշեր»ի ահաւոր պատկերներն է տեսնում:

Ժամանակները փոխում են, երիտասարդ սերունդը օտար երկիրների տակ բոյն դրած, ծննդավայրի լեզուն սերտած, իր մօր լեզուն էլ է մոռանում: Լեզւի հարազատութեամբ ու ազգային աւանդոյթների թելերով հիւսւած կապը մաշում է: Հայր ու զաւակ յարաբերութիւնների մէջ բացւած վիհը օրէ օր աւելի խորանում: Անգլիագիր բանաստեղծ Դէյուիդ Խերդեանը որքան պիտի ցանկանար Ուիսքանսընի ազատ միջավայրում ամբողջ հոգով ու սրտով վայելել կեանքը. մոռանալ Ադաման որտեղից հայրն էր աքսորի ճամբան բռնել, Աֆրոն Գարահիսարը ուր մայրն էր իր տխուր մանկութիւնը անց կացրել: Բայց ի՞նչ է անունը այդ սուր ցաւի ու դառնութեան որ ճնշում է նրա հոգին՝

Ինչո՞ւ եմ սպասել մինչեւ քո մահը
Իմանալու քէ քո դարձած հողը
Հայաստանէ եւ, ցանկապատի գոյնը՝
յարգանքիդ հաւաստիքը Ադամային,
ու մեր շահագտնեմ իւրաւոյ
քո կաթոնից եւ հայրենիքիդ
ու իմ անգրեւեհից:

Աղէտը՝ դեռ չմաքուած:

Անգլերէն են խօսում, լեզուն կորել է, օտարացել են: Բայց ցար դեռ կայ. չլուծած թնջուկ, որ մերթ ընդ մերթ մղձավանջ է դառնում հանգիստը խանգարում: Դայանա Տ. Յովհաննիսեանը իր երկճիւղած ինքնութեան անհաշտ պայքարի մէջ տալտում՝

արիւնոտ մի թել գտայ գետնում իմ առջեւ:

«Դու այդ պէտք չունէիր» ձայնն ասայ:

Անդամատւած մարմինների ծով տեսայ,

հորիզոնում գտաւիւր:

«Դու այդ ոսկորները պէտք չունես իսկապէս»:

Իրանք ամբողջ հողն էին ծածկել:

«Դու այդ նահանգները պէտք չունէիր, չէ՞»:

Ի՞նչ պիտի անես այդ ամբողջ փառերով:

Փշուած յիւանդներից մի սար բարձրացաւ:

«Դու Մաւիս սարը պէտք չունէիր, չէ՞»:

Փորձեցի խօսել. լեզու չկար. չունէա սառեց:

«Դու լեզուն պէտք չունէիր, չէ՞»:

Եւ արթնացայ, լրացեցի, հայելու մէջ նայեցի:

Այնտեղ մի ամերիկացի էր միայն, գեղեցիկ հագնւած:

Փիթըր Բալաքեանը անգլերէն է գրում, հայերէնով միայն իր մեծ մայրն էր խօսում, որ հիմա չկայ, կան յուշեր սակայն, որ նրա հետ չեն մեռել: Մի ամբողջ ժողովրդի տառապանքն ու մահը կծկուող պատկերներով, երազի ու արթնութեան տեսիլներով, ներկայի ամենօրեայ կեանքի տեսարանների հետ միախառնւած Բալաքեանի «Լոյսի տխուր օրեր» բանաստեղծութիւնների շարքն են ստեղծագործել:

Մեծ մօր սեւ յուշերը, նրա հոգու անբուժելի վէրքը՝ անհաւասարակշիւ ու անբնական կեանքի ու ամենօրեայ յարաբերութիւնների մէջ ի յայտ, տառապանքի, յուսահատութեան, անբացատրելի մի ցաւի, բայց միեւնոյն ժամանակ երեւակայութեան բարձր թռիչքի ու ստեղծագործութեան սկզբնաղբիւր է Սալթ Լէյք Միթի, Իւթայում ստեղծագործող Լէոնարդօ Ալիշանի համար: Մահան այլաճողակ տեսիլների յաճախանքի տակ կքած, Ալիշանը փորձում է առնչել հաշտութեան եզր գտնել Աղէտի հետ, մահան հետ, որ իր մեծ մօրն է եղել, իր ժողովրդին: Ու մեծ մօր հոգին աւերակ դարձնելուց յետոյ հիմա իր կեանքին է սպառնում՝ «Հոգու անգործութիւն» մի կարմիր արջուկ, հայրս ինձ բերեց երբ կոկորդիս գեղձերն էին հանում: Եւ այն կորցրի չգիտեմ եկեղեցում թէ գերեզմանատանը երբ մեծ մայրս մահացաւ: Նա էլ խելագար մեռաւ, թուրք Լիւաւորներ էր տեսնում հիւանդանոցի իր սենեակի մէջ»:

Յետ-եղեռնեան Սփիւռքի առաջին սերնդի մղձաւանջը, նոյն խստութեամբ, շարունակւում է նաեւ երկրորդ սերնդի կեանքում: Շահնուրի Պետրոսը, Սուրէնն ու Հրաշը, շորս տասնամեակ յետոյ, կարծես վերամարմնաւորւում են Փիթըր Նաճարեանի «Voyages» (Ճամբորդութիւններ) վէպի հերոսներ՝ Արամի եւ Երոյի մէջ: Օտար է Ամերիկան՝ Ամերիկա ծնւած բայց իր արմատները փնտռող հայի համար, որքան օտար էր Ֆրանսիան Անապատի սերնդի համար: Նոյն թնջուկն է՝ երկուութեան անլուծելի առեղծւածի, նոյն փնտառուքը ինքնութեան, նոյն կարօտախտն է, բայց այս անգամ շտեմած չապրած մի երկրի, անցեալի սարսափելի յիշատակներն են հոգեհալած, բայց այս անգամ յիշատակներ՝ ծնողներից փոխանցւած:

Թուրքերի գոհիկ ժխտումը, ուրացումը Ռճիրի՝ աւելի ու աւելի է բոցավառում կրակը հոգիների: Այսօրւայ Սփիւռքում ստեղծւած գրականութեան, բայց մանաւանդ նոր սերնդի կատարած գրական փորձերի մէջ շեշտւում է ցատկի եւ ընդվզումի զգացումը այս անգամ ոչ Աստծու դէմ, ոչ ճակատագրի, ինչպէս Վահան Թէքէեանն էր պոռթկացել, բայց հէնց ուղղակի Ռճիրը նիւթած թուրքի դէմ, ու վրէժ՝ այդ Ռճիրը ուրացող այսօրւայ թուրքից: Երիտասարդ բանաստեղծ Հրակը Իրանից «Արիւնոտ ծնունդ նոր Այգաբացի» բանաստեղծութեան մէջ մեր նոր օրերի պայքարն է երգում: Լիզբոնի հինգ հերոսների բացած վրէժի ճամբով է միայն նոր Այգաբացիները տեսնում.

Արիմն է յարդում
ու դառնում վեհո,
Հաւատ,
Մաքառում...
Եւ, ծլածակում սերմերը լոյսի
սերմերը լոյսի

.
Եւ պատգամը ձեռ՝
դառնում մաքառակոչ
նասնող սերունդի:

(1983)

Մհեր Գարագաշեանը ազատութեան է ձգտում: Նրա «Ասպատակումներ» թատերգութեան հերոսը բանտում ընդվզում է աշխարհի անարդարութեան դէմ, որովհետեւ «Աշխարհի վրայ մնացած քանի մը սերմ ազատութիւնը ճմլեցաւ մուրճին տակ»: Ինքը մարտիրոսն է այդ ազատութեան, «Վախ չունիմ մեռնելէ, բայց... բայց դիւ ճմռթկող, շնչահեղձող այլ սարսափ մը կայ: Պիտի ըլլա՞յ հոգիս սերմնացան բազէ մը, որ փոթորկէ շունչեր նորերուն, դուրսիններուն՝ քայլ առնելու դէպի ոմբակէզ հսկայէն յուսատու ապագայի գրաւիչ ծաղիկներով ճանապարհը» (1985):

Ինչպէ՞ս յարմարեւ, Աղէտի անմեռ յիշատակների ու նրա ստեղծած հետեւանքների հետ: Անդորրութեամբ ու պաղարին ետ նայել ու Աղէտը դիտել իբրեւ անցեալի փորձառութիւն, փորձել իմաստաւորել այդ փորձառութիւնը: Ու վերջապէս ստեղծել երգ երգոցը, որ պիտի լինէր վերջին կայծը ցեղասպանութեան գրականութեան, պիտի առկայծէր վերջին կայծը ցեղասպանութեան գրական ազդումների, որից յետոյ բացւէր նոր էջը սփիւռքեան գրականութեան՝ աւելի առողջ, ազատ ու համամարդկային տեսլականով:

Ինչպէ՞ս, թէ ինչո՞ւ, ո՞րն է հարցը հարցերի:

Ինչո՞ւ յարմարեւ, երբ դեռ շարունակում է Աղէտը Սփիւռքում՝ օտարումի, ձուլումի մէջ, երբ անորոշ ապագայի հեռանկարից պատրանաթափ են լինում սրտերը, թուրքի ստոր ուրացումից վառում են հոգիները: Ցեղասպանութիւնը շարունակում է: Ու քանի դեռ կայ այդ չլուծւած չբացատրւած թնջուկը, քանի դեռ չի բուժւել վէրքը մերթ ցաւ բերող, մերթ ցասում ու վռէժ արթնացնող Աղէտը պիտի շարունակի արձագանգել սփիւռքահայ գրականութեան մէջ: